

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗ-
ВИТКУ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В
КОНТЕКСТІ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

УДК 340.0 (477) : 343.82

Упродовж багатьох років пенітенціарна система України була повністю закритою для державного і громадського контролю, що не давало ані владним структурам, ані суспільству уявлення про характер її діяльності та серйозні порушення прав наших співгромадян, які з різних причин відбували покарання в закритих установах. Тривале перебування у в'язницях щороку сотень тисяч людей призвело до значних негативних соціальних, моральних, економічних наслідків для суспільства. Це обумовлено деструктивним впливом середовища та умов перебування у в'язницях, які спричиняють десоціалізацію особистості, розрив соціальних зв'язків з родиною та найближчим оточенням, декваліфікацію, руйнування психіки, катастрофічне зростання небезпечних захворювань, розумову та моральну деградацію [1, с.19].

Якщо загальнотеоретичні питання становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні досить детально досліджені в юридичній літературі, то проблеми впливу його інститутів на пенітенціарну систему не особливо приваблювали дослідників. Лише частково ці питання розглядалися в працях О.В.Бєци, Т.А. Денисової, Г.О. Радова, О.В. Романенка, А.Ф. Степанюка та деяких інших.

Завданням цієї статті є розкриття процесу формування інститутів громадянського суспільства в Україні та їх впливу на функціонування та розвиток пенітенціарної системи.

Необхідно зазначити, що процес формування громадянського суспільства і його інститутів взагалі, та інститутів, які мають безпосередньо впливати на функціонування та розвиток пенітенціарної системи, зокрема, в Україні відбувався вкрай повільно. Однією із причин цього була тривала відсутність належної нормативної регламентації цього питання стосовно пенітенціарної системи, оскільки ця система в Україні, як і в більшості сучасних країн світу, є досить закритою.

Аналізуючи процес становлення нормативно-правової регламентації інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи України, необхідно в хронологічній послідовності згадати наступні, на нашу думку основні, нормативно-правові акти:

- 1) Закон України від 23.04.1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації».
- 2) Конституція України від 28.06.1996 р.
- 3) Закон України від 16.07.1997 р. «Про благодійництво та благодійні організації».

4) Указ Президента України від 11.04.2001 р. №244 «Про Всеукраїнську громадську раду».

5) Указ Президента України від 11.04.2001 р. №245 «Про Комісію сприяння демократизації та розвитку громадянського суспільства».

6) Указ Президента України від 07.10.2002 р. №898 «Питання Комісії зі сприяння розвитку громадянського суспільства» та інші.

Вищезазначені нормативно-правові акти сформували загальні засади інститутів громадянського суспільства в Україні та стосувались пенітенціарної системи лише побічно.

На нашу думку, найбільш суттєвим кроком для розв'язання зазначених проблем стало прийняття 11 липня 2003 року Кримінально-виконавчого кодексу (далі КВК) України, який набрав чинність з 1 січня 2004 року [2].

Яким же чином КВК України закріпив інститути громадянського суспільства та як ці приписи взаємопов'язані з приписами вищезгаданих нормативно-правових актів?

Отже, участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених є одним з принципів виконання і відбування покарань (ст. 5 КВК України). Виходячи і з змісту виправлення і ресоціалізації засуджених, така участь громадськості є не тільки бажаною, але й вкрай необхідною. Адже йдеться про мету, досягати якої лише зусиллями відповідних державних органів фактично неможливо – це повернення засудженого до його самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (ст. 6 КВК України). Участь громадськості у цьому процесі не підміняє собою здійснення виховної функції, яку має здійснювати адміністрація установи виконання покарань, а спрямована на її посилення.

В КВК України введена спеціальна глава: «Нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань. Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених», яка стала базовою нормативною основою для подальшого розвитку інститутів громадянського суспільства, з метою ефективного їх впливу на функціонування пенітенціарної системи. Вичерпного переліку форм участі громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених КВК України не встановлює [3, с. 294]. В окремих його нормах конкретизовані лише питання участі у цьому процесі релігійних організацій (ст. 128 КВК) та закріплені основні форми участі громадськості у виправленні і ресоціалізації неповнолітніх засуджених (ст. 149 КВК).

Статтею 25 КВК України передбачена участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених, а також громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань. На підставі зазначеної статті та окремих інших законодавчих та відомчих нормативно-правових актів об'єднання громадян, релігійні і благодійні організації та окремі особи можуть брати участь у виправленні і ресоціалізації засуджених та проведенні соціально-виховної роботи з ними, надавати допомогу органам і установам виконання покарань.

Для забезпечення громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань створюються спостережні комісії, які діють на підставі КВК та Постанови Кабінету Міністрів України від 01.04. 2004

р. №429 «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах» [4].

Існування інституту спостережних комісій відповідає положенням Європейських в'язничних правил, які передбачають, що пенітенціарна адміністрація повинна здійснювати свою діяльність у тісній співпраці із соціальними службами та громадськими організаціями, що покликані допомогти засудженим, які звільнилися, відновити своє місце в суспільстві.

Що стосується повноважень спостережних комісій, визначених КВК України, то до їх компетенції віднесено погодження певних рішень адміністрацій установ виконання покарань, що стосуються зміни правового статусу засуджених. Так, спостережні комісії погоджують:

- зміну умов тримання засудженого в межах однієї колонії (ч. 2 ст. 100 КВК України);
- зміну умов тримання засудженого шляхом переведення його до виправної колонії іншого рівня безпеки колонії (ч. 3 ст. 100 КВК України);
- надання дозволу засудженим жінкам, які сумлінно ставляться до праці і додержують вимог режиму, на проживання за межами виправної колонії на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю та пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку колонії (ч. 1 ст. 142 КВК України);
- повернення таких жінок в колонію для подальшого відбування покарання у разі систематичного або злісного порушення ними встановлених правил поведінки при проживанні за межами колонії (ч. 4 ст. 142 КВК України);
- подання адміністрації установи виконання покарань до суду про звільнення від відбування покарання засуджених до обмеження волі або позбавлення волі жінок, які стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання (ч. 10 ст. 154 КВК України).

Участь спостережних комісій у прийнятті рішень про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням, а також про звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, передбачає і кримінально-процесуальне законодавство.

До компетенції спостережної комісії відноситься також її участь у прийнятті рішень стосовно помилування та амністії засуджених. Так, думка спостережної комісії, як правило, викладається в докладній характеристиці на засудженого, який подав клопотання про помилування, що надсилається до адміністрації Президента України.

Стаття 25 КВК України визначає суб'єктів громадянського суспільства для такої участі, форми та способи їх діяльності.

Суб'єктами участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених можуть бути: 1) об'єднання громадян, 2) релігійні організації, 3) благодійні організації, 4) окремі особи.

Об'єднанням громадян є добровільним громадським формуванням, створеним на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Виходячи із змісту ст. 25 КВК України, у виправленні та ресоціалізації

засуджених можлива участь будь-яких видів об'єднань громадян, які створені і функціонують на підставі чинного законодавства.

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями). Діяльність релігійних організацій в частині участі у виправленні і ресоціалізації засуджених здійснюється на основі уже згаданого нами Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

При забезпеченні участі релігійних організацій у виправленні та ресоціалізації засуджених, проведенні соціально-виховної роботи з ними має бути дотримане закріплене ст. 35 Конституції України право свободи світогляду та віросповідання, яке включає в себе свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу, вести релігійну діяльність [5]. Здійснення цього права підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для забезпечення ізоляції, громадської безпеки і встановлені КВК України.

Основні принципи та порядок взаємодії адміністрації установ виконання покарань з релігійними організаціями з питань їх участі у духовному вихованні осіб, які відбувають покарання в установах кримінально-виконавчої системи, здійснення богослужіння і відправлення релігійних обрядів в колоніях регламентується КВК України (ст. 128) та відомчими нормативно-правовими актами, якими передбачено що:

1) взаємовідносини із представниками релігійних організацій адміністрація виконання покарань має будувати в інтересах виправлення засуджених на засадах взаємоповаги та взаєморозуміння, суворо дотримуючись чинного законодавства та положень міжнародно-правових актів;

2) адміністрація установ виконання покарань не повинна створювати будь-яких переваг в діяльності однієї релігійної організації перед іншими, а також створювати незаконні обмеження в діяльності таких організацій. Забороняється діяльність в установах виконання покарань організацій, що не зареєстровані в порядку, передбаченому Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації»;

3) зустрічі засуджених із представниками релігійних організацій, богослужіння та релігійні обряди повинні проводитись лише за добровільною згодою засуджених, а неповнолітніх засуджених також за згодою їх батьків або осіб, які їх замінюють;

4) духовна робота із засудженими проводиться, як правило, на індивідуальних засадах;

5) адміністрація установ виконання покарань сприяє створенню умов для зустрічі релігійних організацій із прихильниками своєї віри та визначає час їх проведення. За наявності можливості в установах виконання покарань виділяються приміщення для обладнання молитовних кімнат. Будівництво культових споруд на території охоронної зони таких установ здійснюється тільки з дозволу Державної пенітенціарної служби України;

6) проведення зустрічей представників релігійних організацій з прихильниками їх віри, богослужінь та обрядів не повинно порушувати встановлений внутрішній розпорядок установ виконання покарань, а також принижувати права інших осіб;

7) адміністрація установ виконання покарань забезпечує заходи безпеки представників релігійних організацій під час перебування їх в установі та доводить до них встановлені законодавством вимоги щодо взаємовідносин із засудженими.

Здійснення богослужінь та відправлення релігійних обрядів в колоніях регламентуються ст. 128 КВК України.

Значну роль у виправленні і ресоціалізації засуджених відіграють благодійні організації. Благодійна організація – це недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб згідно із Законом України від «Про благодійництво та благодійні організації». Благодійницька діяльність таких організацій у сфері виправлення та ресоціалізації засуджених полягає у добровільній безкорисливій пожертві у поданні органам та установам виконання покарань матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги (специфічними формами благодійництва є меценатство і спонсорство).

Що стосується окремих осіб, які можуть брати участь у виправленні та ресоціалізації засуджених, проведенні соціально-виховної роботи з ними, надавати допомогу органам і установам виконання покарань, то ними можуть бути як громадяни України, так й іноземні громадяни та особи без громадянства. Їх діяльність у зазначеній сфері, як це випливає з ч. 1 ст. 25 КВК, має здійснюватися у порядку визначеному відповідними законами України.

Об'єднання громадян, релігійні і благодійні організації та окремі особи можуть брати участь у: 1) виправленні та ресоціалізації засуджених; 2) проведенні соціально-виховної роботи з ними; 3) наданні відповідної допомоги органам та установам виконання покарань.

Зазначені вище суб'єкти можуть здійснювати цю діяльність у порядку та способами, передбаченими КВК України та іншими законами.

Незважаючи на суттєві проблеми, які виникають при виконанні кримінальних покарань, в Україні спостерігається тенденція до активізації функціонування окремих інститутів громадянського суспільства, які активно розпочали свою діяльність ще задовго до прийняття КВК України [6, с. 37-38].

Важливо підкреслити, що зазначені інститути активно співпрацюють з різноманітними міжнародними організаціями.

Зокрема, встановлено тісні контакти з такими недержавними організаціями як Українсько-американське бюро захисту прав людини. Міжнародне товариство захисту прав людини, «Донецький Меморіал», Український благодійний фонд сприяння пенітенціарним реформам імені Джона Говарда та з іншими українськими і міжнародними організаціями. Перший етап співпраці з цими інституціями надав впевненості в можливості розширення мережі недержавних організацій, яких можна залучати до реалізації різноманітних гуманістичних проблем.

Для привернення поглядів громадськості до проблем пенітенціарної системи та сприяння її реформуванню на засадах гуманізації, демократизації та відкритості особливо активну роботу здійснює в Україні Міжнародний фонд «Відродження», який протягом десяти останніх років активно реалізує програму підтримки громадських груп та інституцій, що досліджують ситуацію в пенітенціарних закладах та стан її реформування.

Починаючи з 2000-го року, програму трансформовано, вона набула статусу мережевої та реалізується у співпраці з Інститутом конституційної та законодавчої політики при Інституті відкритого суспільства (Будапешт, Угорщина).

Основні напрями її діяльності такі:

- сприяння реформам, гуманізації та демократизації пенітенціарної системи;
- сприяння діяльності громадських організацій, які працюють у цьому напрямі;
- формування громадської думки через засоби масової інформації;
- сприяння розробленню та прийняттю нового демократичного законодавства.

Пріоритетним напрямком у роботі Міжнародного фонду «Відродження» з виконання програми «Сприяння реформуванню пенітенціарної системи в Україні» стало надання допомоги колоніям для неповнолітніх злочинців. Було підтримано ініціативу та направлено кошти недержавній організації «Донецький меморіал» та Міжнародному Товариству прав людини (Українська секція) на проведення заходів, спрямованих на поширення кращого досвіду роботи колоній для неповнолітніх, обмін інформацією у рамках реформи [1, с. 22-23].

Після прийняття КВК України з метою налагодження ефективних механізмів партнерства держави з інститутами громадянського суспільства був виданий Указ Президента України від 15.09.2005 №1276 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Водночас, цей підзаконний нормативно-правовий акт не містив конкретної вказівки на необхідність підготовки Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в нашій державі. Така вказівка знайшла своє чітке закріплення в Указі Президента України від 25.01.2012 р. № 32 «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». Цим указом була створена Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства як допоміжний орган при Президентові України.

В розрізі нашого дослідження цікавим є те, що до складу вищезгаданой Координаційної ради увійшли (за згодою) керівники різноманітних фондів, громадських та благодійних організацій, в тому числі й виконавчий директор вищезгаданого Міжнародного фонду «Відродження» – С.К. Бистрицький. Цей факт свідчить про перспективу подальшого ефективної взаємодії цього фонду з державними органами і насамперед з Державною пенітенціарною службою України.

На Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства було покладено обов'язок підготувати проекти Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та план першочергових заходів щодо її реалізації. І вже 24 березня 2012 року був виданий Указ Пре-

зидента України №212 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» який затвердив відповідну Стратегію та план першочергових заходів щодо її реалізації.

Необхідно відзначити, що суспільство неоднозначно сприйняло видання вищезгаданих указів. Як приклад можемо розглянути результати опитування відвідувачів web-сторінки газети «День» в Інтернеті 27-28 березня 2012 р. За цим опитуванням: 1) 2,78 % вважають, що формування громадянського суспільства починається з державної політики у цьому напрямку; 2) 1,86 % вважають, що саме Президент повинен відповідати за громадянське «тіло» держави; 3) 64,65 % вважають, що для формування громадянського суспільства не потрібні укази, а лише гарантування конституційних прав та дотримання закону; 4) 1,40 % вважають, що сьогодні перед Україною стоїть безліч інших актуальних викликів; 5) 27,44 % вважають, що формування громадянського суспільства залежить виключно від громадян [7, с. 1].

Аналіз вищезазначених положень дозволяє дійти висновку, що в сучасному українському соціумі в контексті набуття ним ознак громадянського суспільства спостерігається загальна тенденція до необхідності, в першу чергу, гарантування державою проголошених прав і свобод. Водночас друге місце посідає думка про те, що у формуванні громадянського суспільства основна роль відводиться громадянам, а не державі. Тобто у першому випадку держава повинна створювати умови для розвитку громадянського суспільства, а в другому – громадянське суспільство повинно формуватись поза державою, відвойовуючи у неї простір для самоорганізації та визначаючи межі втручання в своє життя.

Вбачається, що удосконалення інститутів громадянського суспільства взагалі, а також в контексті пенітенціарної системи зокрема, необхідно здійснювати шляхом оптимального поєднання державного та громадянського начал. Це дасть можливість сформувати високорозвинене громадянське суспільство в Україні та прискорить набуття нашою державою правових ознак.

Таким чином, доходимо висновку, що інститути громадянського суспільства в Україні знаходяться в стадії становлення. Стан справ в пенітенціарних установах нашої держави продовжує залишатись складним. У вирішенні складних пенітенціарних проблем повинні взяти участь не тільки державні органи і установи, але і все громадянське суспільство, включаючи й різноманітні його інститути.

1. *Беца О. Громадська підтримка пенітенціарної реформи в Україні / О. Беца // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 1. – С.19-31.*
2. *Кримінально-виконавчий кодекс України / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 2004. – №3–4. – Ст. 21.*
3. *Кримінально-виконавче право України: [підручник / за ред. О.М. Джуужи]. – К.: Атіка, 2010. – 752 с.*
4. *Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04. 2004 р. №429.*

5. Конституція України / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.
6. Штанько І.В. Покарання. Але не приниження / І.В. Штанько // Віче. — 1993. — № 9. — С. 35-46.
7. Газета «День». — 2012. — №55 (3698). — 8 с.

Осауленко А.О. Історико-правові аспекти становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи України.

У статті досліджені історико-правові аспекти становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи України та визначені шляхи їх подальшого вдосконалення.

Ключові слова: інститути громадянського суспільства, пенітенціарна система, засуджений, кримінально-виконавче законодавство.

Osauleiko A.A. Historical-legal aspects of formation and development of civil society's institutions in the context of the penal system of Ukraine.

В статті досліджені історико-правові аспекти становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи України та визначені шляхи їх подальшого удосконалення.

Ключевые слова: институты гражданского общества, пенитенциарная система, осужденный, уголовно-исполнительное законодательство.

Osauleiko A.A. Historical legal aspects of formation and development of civil society's institutions in the context of the penal system of Ukraine.

This article examines historical legal aspects of formation and development of civil society's institutions in the context of the penal system of Ukraine and ways of their further improvement.

Keywords: civil society's institutions, the penal system, the convict, criminal executive legislation.

ПРИСТАШ Л.Т.

КАРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВУТРИШНІХ СПРАВ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1939-1941РР.)

УДК 321(091); 34(091)

Актуальність даної наукової статті продиктована необхідністю повного і об'єктивного висвітлення діяльності радянських органів внутрішніх справ в період 1939-1941 рр., оскільки до недавніх часів таке висвітлення було заідеологізоване і особливо щодо такої спеціальної функції органів внутрішніх справ у вказаний період як боротьба з українським збройним підпіллям.

Метою наукової статті є висвітлення процесів становлення радянських органів внутрішніх справ у західних областях УРСР, а також особливостей діяльності ОВС у боротьбі з українським націоналістичним рухом опору у 1939-1941 роках.

До організації діяльності ОВС у Західній Україні партійні та радянські органи приступили негайно, одразу ж після вступу на ці терени військ Червоної армії. Однак заздалегідь, 8 вересня 1939 р. наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією був підписаний наказ № 001064 «Про оперативні заходи у зв'язку з